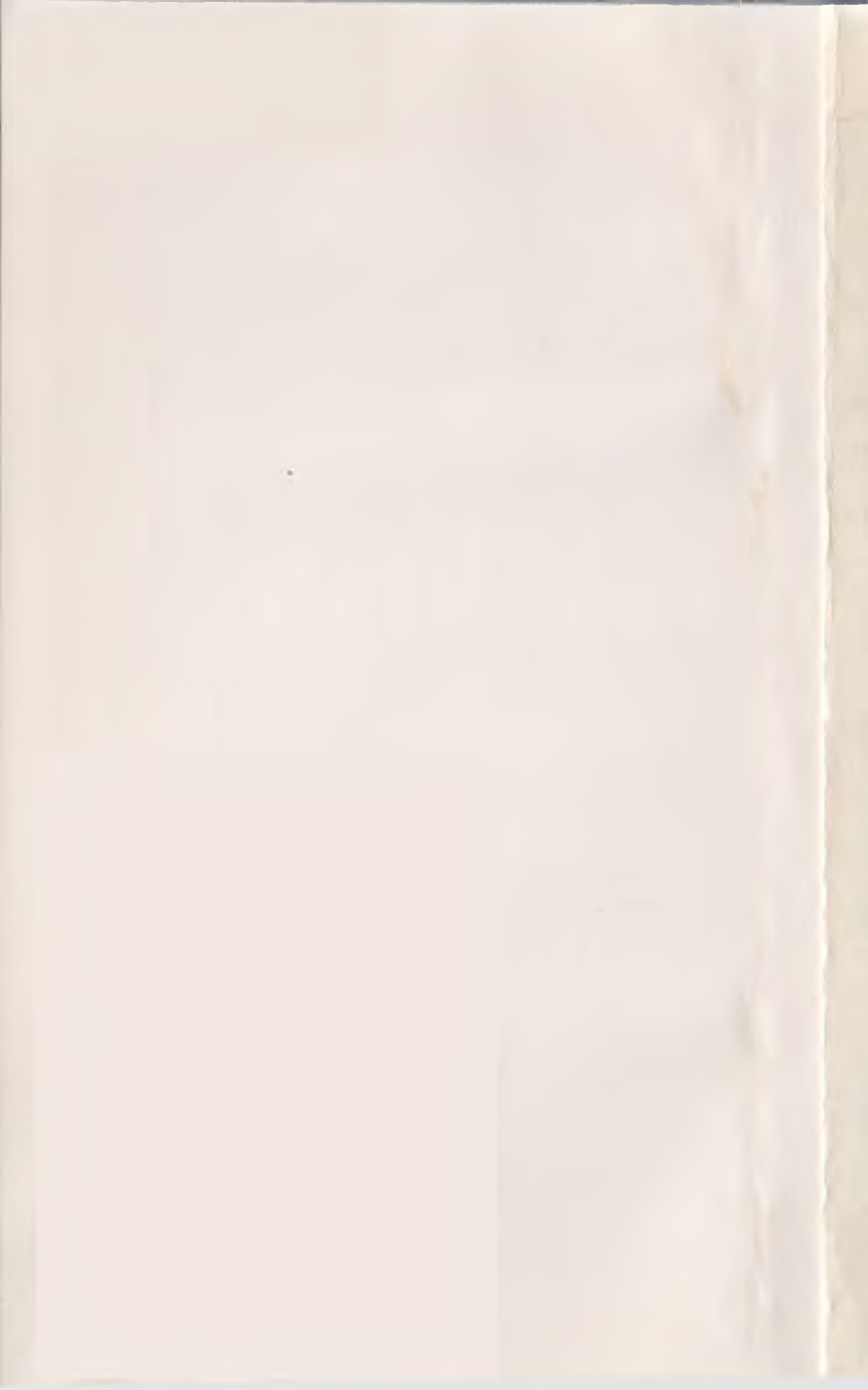

Иброҳим Карим

МАДАМИНБЕК

ИБРОҲИМ КАРИМ

МАДАМИНБЕК

(Иккинчи ~~нашр~~)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА ~~КОМПАНИ~~
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ 2000

Азиз ватандошим! Сиз узбек халқи ва Марказий Осиё халқларининг ашаддий душманлари булган рус большевиклари ва уларнинг ҳомийлари томонидан ниҳоятда сийқалаштирилиб, сохталаштириб юборилган йигирманчи йилларга доир воқеаларнинг чин моҳиятини билишни истайсизми? Ният ҳам шу. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг барча аҳли тарихий ҳақиқатларни аслича ва тўлалигича билишларини истаймиз, шу истак қўлимизга қалам тутқазди. Зотан, ўз тарихини, тарихий шахслари ҳақидаги чин ҳақиқатни билган халқ мустақилликни юксак қадрлай олади, уни кўз қорачигидек авайлаб-асрайди.

Китобда мустамлакачилар томонидан бадном этилган миллий қаҳрамонларимиздан бири булмиш Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғлининг ҳаёти ва жанговар ишлари, шахсий фожиаси, у ҳақда туқилган уйдирмалар, яширилган ҳақиқатлар туғрисидаги энг сўнгги маълумотлар қаламга олинди. Бу жасур Туркистон ўғлинининг бетакрор ҳаёти ва табиатидаги гузал қирралар зора сиздаги миллий гурур ва ифтихор ҳисларини янада устириб, ўзлигингизни яхшироқ англаб олишингизга кумақлаша.

Китоб «Шарқ юлдузи» журнали буюртмаси билан чоп этилмоқда.

Карим И.

Мадаминбек: (Қайта ишланган 2нчи нашр.).—Т.: «Шарқ», 1999.—160 б.

ББК 63.3(5У)

© «Ёзувчи» нашриети, 1993 йил.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 2000 йил.

Бу йил Туркистон халқлари миллий-озодлиги учун курашган ва шу йўлда шаҳид бўлган ўзбек халқининг мард ўғли Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли таваллудига 110 йил тўлади. Асар ана шу муборак санага бағишланади.

Муаллиф

ИККИНЧИ НАШРИГА СЎЗБОШИ

Маълумки, Туркистон, жумладан, Ўзбекистон халқлари чин тарихини тиклаш ҳаракати 80-йилларнинг охирида бошланган эди. Шу муносабат билан 1917 йил «Октябр инқилоби» аслида Ленин бошлиқ рус большевикларининг давлат тўнтариши эканлиги аён бўлди. Шўро тузумига қарши курашган кишиларнинг бадном этилган азиз номлари қайта тикланиб, халқимизда Совет мафкураси таъсирида уларга нисбатан адолатсиз қарашлар кайфиятига путур ета бошлади. Жумладан, нафақат ўзбек халқининг, балки бутун Марказий Осиё халқлари миллий озодлиги учун курашган, шу йўлда ҳалок бўлган Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли ҳақида мақолалар чоп этила бошланди.* «Гражданлар уруши» деб аталган собиқ Туркистондаги 1918—1923 йиллардаги ҳаракатлар асло бир халқ, бир мамлакат фуқаролари ўртасидаги уруш эмас, балки янги мустамлакачилик кишанларини яна Туркистон халқлари бўйнига солишга уринган Ленин бошлиқ рус большевиклари билан ўз миллий мустақиллиги учун курашган маҳаллий аҳоли ватанпарварлари ўртасидаги уруш эканлиги эндиликда равшан. Зеро ўша жангу жадалларнинг бир томонида маҳаллий аҳоли (ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар, қорақалпоқлар, уйғурлар, қозоқлар) турган бўлса, иккинчи томонида асосан рус большевиклари ва уларга алданиб эргашган одамлар эди. Агар маҳаллий аҳоли ва унинг йўлбошчилари мулкни давлат монополиясига айлантириш, маънавий ҳаётни руслаштириш,

* Қ а р а н г: *Абдурахмонов М.* Мадаминбекнинг рафиқаси... // «Ёш ленинчи» газетаси, 1990 йил, 11 апрел; «Совет ҳокимияти бизга қимматга тушди // «Ёш куч» журнали, 1991 й. 11-сон. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. (Давра суҳбати) «Шарқ юлдузи» журнали, 1991 йил, 3-сон; *Ибодинов А.* «Миллатим жоним менинг. Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли ҳаётининг бош шiori шундай эди // «Ўзбекистон овози» газетаси, 1992 й. май ойидаги 50, 51, 52-сонлари; *Каримов И.* Армонда қолган Мадаминбек // «Шарқ юлдузи» журнали, 1992 й, 7-сон.

турмуш тарзини бутунлай оврунпалаштиришга қарши турган бўлсалар, рус большевиклари ва уларнинг гу-машталари хусусий мулкчиликка, тарихий ва миллий анъаналарга асосланган турмуш тарзига, синфий ку-раш назариясидан келиб чиқиб, умуминсоний қадрият-ларга қарши кураш олиб бордилар. Агар масалага мана шу нуқтаи назардан ёндашилса, фикримизча, уша давр тарихий ҳодисаларига ҳам, унинг иштирокчилари фао-лиятига ҳам тўғри баҳо берилган ва илмий муносабат билдирилган булар эди. Бундай муносабат 1918—1923 йилларда Туркистонда авж олган миллий-озодлик ҳа-ракати умуминсоний аҳамиятга молик эканлигини бў-гунги ижтимоий ҳаётимиз далиллари орқали исботлашга имкон туғдирарди.

Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли ҳамда бошқа қўр-бошилар* ижтимоий-сиёсий фаолиятига баҳо берган-да, уларни асло бир миллат ичидаги муайян ижтимоий гуруҳга қарши қўйишдан эҳтиёт бўлиш керак. Чунки улар ўз миллатининг бир гуруҳига қарши курашган одамлар эмас, балки мулкчилик шакли, миллий ва ум-минсоний қадриятлар, хусусан, имон-эътиқодни сақ-лаб қолиш учун курашган тарихий шахслар эдилар. Ким ҳақ, ким ноҳақ эканига тарих ўзи шоҳид бўлди. Шу маънода қизиллар ташвиқотига алданиб, миллий кучларга қарши курашган туркистонликларни ҳам бу-тунлай ёмонотлиққа чиқариб юбориш инсофдан бўл-мас. Ахир тарихий жараёнлар кетаётган онларда кўпги-на одамлар, айниқса меҳнат аҳли унинг ижтимоий оқи-батларини тўла тасаввур этмаган ҳолда ҳаракат қилади. Муайян ижтимоий ҳодисани ҳақиқат деб билган одам унга имон келтиради, яъни ишонади ва бу ишончи (ҳақиқати) рўёбга чиқиши учун курашади, ҳатто ҳаёти-ни ҳам унга бағишлайди. Бироқ у қабул қилган ва тўғрилигига қаттиқ ишонган, эътиқод қилган ва ихлос қўйган «ҳақиқат» кўпинча сароб эканлиги аён бўлгач, пушаймон ейди, аммо кейинги пушаймон ўзига душ-ман бўлиб қолади.

Омманинг маълум бир гуруҳининг тарихий жараён-ларда тўғри ёки нотўғри йўл танлаши аввало муайян назарияни яратувчи ва тарғиб қилувчи йўлбошчиларга ҳам боғлиқ. Қолаверса, шахс ўз шахсий, гуруҳий, син-

* «Қўрбоши» сўзи оммавий онгда салбий маъно англатиб келди. Аслида у «қўра бошлиги», яъни маълум бир гуруҳга уюшган одамлар бошлиги, йўлбошчиси, демакдир.

фий, миллий ва бошқа манфаатларидан келиб чиқиб, бу йўлни ихтиёрий танлаб олиш имкониятига эга. Мураккаб тарихий жараёнлар кетаётган даврда мана шу йўл танлаш энг оғир ва мураккаб руҳий ҳолат бўлиб, кўп нарса шахснинг баркамол ёки нокамоллигига боғлиқ бўлишдан ташқари, унинг ижтимоий ва миллий онги даражаси, ҳаёт йўналишига ҳам боғлиқдир. Муайян дунёқарашдан келиб чиққан имон эгалари учун ижтимоий ҳодисаларни танлай олиш унча мушкул бўлмайди, зеро улар ўз имон-эътиқодлари барқарор бўлишига имкон туғдирадиган барча ҳодисаларни қўллаб-қувватлаб, ўз имони бутунлиги учун курашадилар.

Ўйлайманки, Фарғона водийсида бўлиб ўтган миллий-озодлик ҳаракатининг йирик йўлбошчиларидан бири бўлган Мадаминбекнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий, ҳарбий фаолиятини ёритиш ўша давр тарихий ҳодисаларига тўғри ёндашув вужудга келиши учун катта ёрдам беради. Мадаминбек каби миллий қаҳрамонларнинг ҳаёт йўллари, порлоқ образлари Ўзбекистон жумҳурияти ва давлати мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг халқаро обрўини оширишга ҳиммат камарини боғлаган ёки боғлайдиган барча кишилар, айниқса ёш авлод учун бир ибрат мактаби бўлиши важдан «Мадаминбек» китобини ёзган эдим. Китоб қўлёзмаси 1992 йилда, яъни мустақиллигимизнинг дастлабки бир йиллигида тайёр бўлган эди. У 1993 йил март ойида нашрдан чиқиб, 30 минг нусхада китобхонларга тезда тарқаб кетди. Гарчи нисбатан катта нусхада чиққан бўлишига қарамай, ўша китобдан бир нусха топиб беришимни сўровчилар ҳануз бор. Мадаминбекнинг ҳарбий-сиёсий фаолияти борган Фарғона водийсининг вилоятлари ва куп туманларига ўша китоб етиб бормагани маълум бўлмоқда.

Президентимиз тарихимизга янги концепция бўйича ҳолисона ёндашув ниҳоятда долзарб вазифа эканини таъкидламоқда. Зеро «Одамзод борки, авлод-аждоди кимлигини, насл-насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанининг тарихини билишни истади» (1). Юртбошимиз 1998 йил ёз ойида Фарғонада бўлиб ўтган митингда сўзлаган нутқларида вилоятнинг баъзи раҳбарлари Мадаминбек ким эканлигини айтиша олмаганидан таассуф билдирдилар. «Мадаминбек шахсига, унинг суронли ҳаётига, бу миллатпарвар, исёнкор, оқил инсоннинг салкам саксон йилдан бериб муаммо бўлиб юрган тақдирига муносиб ба-

ҳо бердилар» (3). Айна чоғда тарихий хотирамизни тиклашга ёрдам берадиган бу шахсга тўғри муносабат Фарғонада қарор топишига ишонч билдирдилар.

Президентимизнинг 1999 йил 12 майда чиқарган Фармойишида Ватанамиз озодлиги ва истиқлоли учун курашларда жон фидо этган, миллатни ҳуррият ва эркинликка чорлаган, шўро тузуми даврида қатағон қурбонлари бўлган минглаб фидойи инсонлар хотирасини абадийлаштириш ёш авлодни мустақилликни қадрлаш руҳида тарбиялашга хизмат қилажасига эътиборни қаратдилар. Шу Фармойиш муносабати билан махсус жамоатчилик комиссияси тузилиб, улар мустамлакачилик шароитида ноҳақ айбланиб, турли жазо ва тазйиқларга учраган ватандошларимизни аниқлаб, уларнинг хотираларини абадийлаштириш учун тавсиялар тайёрлашга киришдилар. Ушбу китобда Мадаминбек ва унинг салафларининг миллий озодлик учун олиб борган мардона курашлари шу комиссия иши учун ҳам ёрдам беражасига аминмиз.

Собиқ СССР — «Қизил империя» қулади, унинг вайроналари устида тоталитаризмга барҳам бериб, демократик тамойиллар асосида ривожланаётган мустақил миллий давлатлар пайдо бўлди. Ўзбекистон шулардан бири. Бироқ, президентимиз «Туркистон» газетаси муҳбирининг саволларига берган жавобларида айтганларидек, ўша манфур Совет тузумини тиклаш учун курашаётган кучлар «содда кишиларнинг бошқўзини айлантириб, ўз умрини яшаб бўлган совет ғояларини ҳаётимизга қайтадан тикиштирмоқчи. Шу йўл билан бўйнимизга яна ўша эски бўйинтуруқни илмоқчи... Бинобарин, жамиятимиздаги барча соғлом кучлар бундай хатарларга қарши курашга ҳамisha тайёр туриб, кенг жамоатчилик ўртасида мафкуравий ишларни авж олдириши керак», МДХ доирасидаги воқеалар, яъни «Россия-Белорус иттифоқи»га қўшилиш майлини билдираётган давлатлар кўпаётгани ҳамда Тошкентдаги 1999 йил феврал воқеалари бу китобнинг 2-нашри чиқишига эҳтиёжни оширди. Илгариги китоб чиққандан бери ўша давр ҳақида янги-янги мақолалар, илмий асарлар юзага келди, ҳатто диссертациялар ёзилди. Бу нашр боблари илгари маълум бўлмаган тарихий далиллар билан мазмунан бойиди. Унга янги боблар киритилди. Натижада ушбу китоб тарихимизнинг ниҳоятда зиддиятли, мураккаб ва атайлаб ифлослантирилган саҳифалари тўғрисидаги эскича та-

саввурлар барҳам топиши учун янада кўпроқ ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Илгариги нашрида ҳам шўролар даврида чиққан китоблар, хотиралардан ўрни билан фойдаланган эдик. Бу китоб қўлёмаси устида ишлар эканмиз, яна ўнлаб манбаларни ўқиб, ўрганиб, янгича тафаккур мезони билан ўша далилларни баҳолаб чиқдик. Совет гадқиқотчилари 1918-1920 йил воқеаларини ёритишганда, марксча-ленинча партиявийлик (синфийлик) тамойилига асосланиб, ўша тарихий воқеаларни коммунистик мафкура қолипига солганлар. Натижада улар оёқни бош, бошни оёқ ёки оқни қора ва қорани оқ қилиб кўрсатганлар. Биз эса ўша оёғи осмонга, боши ерга қадаб қўйилган воқеаларни қайта тиклаб, ўз ўрнига, ўз ҳолига келтиришга ҳаракат қилдик. Демак, партиявийлик (синфийлик) тамойили воқеаларни қанчалар сохталаштирганини китобхонлар ўзлари англаб оладилар, деб ўйлаймиз.

Ушбу нашрнинг яна бир афзаллиги шундаки, у тарихий фото-ҳужжатлар билан бойиди. Бу ҳол китобхонларда қизиқишни янада орттиришидан ташқари, ўша давр воқеалари ва кишилари ҳақидаги тасаввурларни тағин ҳам кенгайтиришга хизмат қилади*. Мадаминбекни шахсан таниган кишилар билан бўлган суҳбатлар, шунингдек, у тарихий шахснинг ҳозирги қариндошлари хотиралари китобнинг 2-нашрини янги мазмун билан бойитишга хизмат қилди.

Тарихнавислик фалсафа билан ҳам узвий боғлиқ эканига эътиборни қаратиб, сиёсий фанлар номзоди Н. Жўраев бундай дейди: «Масаланинг фалсафа билан боғлиқлиги шундаки, тарихий ҳақиқат фалсафий тафаккур орқали таҳлил қилинса, ўқувчи фикрлашга ўрганади. Тарихни ўқиш ва тарихий жараёнларни ўрганиш асносида унинг мушоҳадаси кенгайди, дунёқарашини ўзгартиради, тафаккури бойийди».

Биобарин, ушбу китобда тарихий воқеа ва ҳодисалар фалсафий таҳлил қилингани сабабли уни тарихий-фалсафий очерк, дейиш мумкин. Очерк барча китобхонларга тушунарли бўлиши учун имконимиз даражасида иложи борича соддароқ, равонроқ тилда ёзишга ҳаракат қилдик. Унда соф тарихий далиллардан ташқа-

* Архивдаги фотосуратларни топиш ва нусхаларини олишда ҳолисона ёрдам берганликлари учун Фарғона ва Андижон улкани ўрганиш музейлари ходимларига чин кўнгилдан миннатдорчилик билдирамыз.

ри, бадий умулашмалар, ҳатто баъзи ўринларда бадий тўқималар унсурлари ҳам мавжуд. Зеро, чуқур илмий асосланган китоблар билан бирга «кенг оммага мулжалланган, тили равон, жозибали асарлар ҳам ёзилса, халқимизнинг тарихга бўлган қизиқиши янада кучайган бўларди»(32).

Илгариги нашри тўғрисидаги тақризлар газеталарда чоп этилди, китобхонлар ундан қониқиш ҳосил этганликларини кўп марта маълум қилдилар. Китобнинг бу нашрига ҳам азиз ўқувчиларимиз муносабат билдиришларига умид боғлаймиз ва танқидий фикрлари учун уларга олдиндан миннатдорчилик билдиришга бурчлимиз.

АРАФА

Азиз асрдошим! Мадаминбек (асли Муҳаммадаминбек) ҳақида сўз очишдан аввал шундай мард, дилбар шахсни тарих саҳнасига чиқарган ҳолат ҳақида гаплашсак. Мен ҳам Сиз билан ўша «инқилобий» аталмиш жангу жадаллару уларга қарши қурол кўтариб чиққан кўкрагида ўти бор миллат йигитлари ҳақида ёзгим келди. Улар нима учун қонга қон, жонга жон бергандилар? «Босмачи» деган бир шарафсиз ном олиш учунми эди? Аслида улар нимани ҳимоя қилиб чиққан эдилар? Улуғ бир халқнинг бетакрор турмуш тарзю диёнатини эмасми? Унда ким, бу юртга бостириб кирганлар ва ё унга қалқон бўлиб чиққанлар босмачи аталишлари керак эди?

Нега, қайси гуноҳлари учун улар етмиш йил — қарийб чоракам бир аср бундай шарафсиз ном билан аталиб келдилар? Бу фитна, у ҳийла-найранг, сиёсий ўйинлар кимга керак эди ва ким тўқиди бу сохта тарихни? Халқда ҳақиқат эгилади, букилади, аммо синмайди, деган гап бор. Чиндан ҳам уни кўмиб ташлаш, тўқиб ёзиш мумкиндир. Аммо у на чирийди, на айнийди. Асл тилладек бир кун тарих саҳнасига ярқираб чиқиб келаверади.

Шу сабабдан ҳам Муҳаммадаминбеклар тарих саҳнасига келган давр, ҳолат, вазиятни, ўш алғов-далғовли давр ҳақидаги чин ҳақиқатни билмоғимиз, қатралаб бўлса-да йиғмоғимиз керак бўлади. Токи ким ким эди, ким нима учун курашиб азиз жонини берган эди, билайлик. Қадрини жойига қўяйлик. Бизсиз ҳам қиладилар бу ишни. Лекин бир кун бўлса ҳам эртароқ ҳақиқатни очиш илинжида отни қамчиладик. Сахв-хатолари учун кечиргайсизлар. Адашсак туғрилагайсизлар. Лекин ният холис, интилишларимиз самимий. Юракда борини сизга илинмоқдамиз.

Авалло миллат сифатида ўзни таний бошлаш ва миллий-озодлик ҳаракатининг туғилиши ҳақида. XIX

асринг урталаридан шарқий қўшнилари миз Ҳиндис-тон ва Эронда бошланган миллий-озодлик ҳаракатлари Туркистонга ҳам таъсир қилмай қолмади. Қолаверса, ҳар бир миллат қиёфаси ва онглик даражасини даставвал миллат зиёлилари белгилайдилар. Қайси миллат зиёлилари тарихий шароитни, унинг талабларини обдон тушуниб, ўз халқи, миллатини уюштира оладиган ғояни топа олиб, ўша ғояга ишонтира олсагина у миллат ўзини тез танийди ва англайди. Англайдигина эмас, ғоя атрофида жипслашиб қудратли ижтимоий кучга айлана олади.

Туркистон чор Россиясининг мустамлакасига айлан-тирилгач, бу худуднинг халқлари мутеъликка қарши тинимсиз кураш олиб борганларини, вақти-вақти билан исён ва ғалаёнлар кўтарилиб турганини сиз яхши биласиз. Аммо буларнинг ҳаммаси нима билан тугагани ҳам аён. Жилла курс, Дукчи эшон қўзғолонини эсланг. Унинг қатнашчиларидан қанчаси дорга тортилиб, у қишлоқ қонга ботирилди. Зеро рус империалистлари Туркистонда мустабидлик ҳукмронлигининг энг ваҳший тизимини яратиб — ҳарбий режим даражасида генерал-губернаторликни ўрнатган, тиш-тирноғига қуроолланган мунтазам армияни сақлар эдилар. Ҳар бир шаҳарда мустаҳкам горнизонлари бор эди. Макрли ва тажрибали сиёсий охранка эса ҳамма жойга тўр қўйиб, ўз хуфияларини ёйган эди. Улар озодлик ва мустақилликни хаёлидан ўтказган одамларни ҳам била олардилар. Халқнинг оғир аҳволини сал енгиллатиш илинжида бўлганларни-ку дарҳол пайқаб, Сибирга сургун этар ёки пинҳона йўқотиб юборардилар. Улар ана шунақа доғули эдилар.

Чор Россиясининг махсус тайёрланган ва бераҳмликда тенги йўқ жазо отряди (улар асосан рус казакларидан ташкил топган эди) бор эди. Бундан ташқари Россиянинг ичкарасидан кўплаб ювуқсиз ва балоҳўр мужиклар кўчиб келишлари учун талай имтиёзлар бериб қўйилган эди. Ҳатто улар қуроол олиб юришларига руҳсат этилган эди.

Шарқшунос миссионерлар галаси эса мусулмонлар ҳаёти, турмуш тарзи ва маънавий-руҳий оламини ипидан игнасиғача ўрганиб, чор ҳукуматига тавсиялар бериб турардилар. Рус саноат-тижорат аҳли бўлса мўр-малаҳдек ёпирилиб келиб, Туркистоннинг ер ости ва ер усти бойликларини талаш режасини тузиб ётар, арзон ишчи кучи ёрдамида бозорга эга чиқиш чора-тад-

бирларини кўрар эди. Аҳолини мутеъликда тутиш, унга маърифат бермаслик учун барча чораларни излардилар.

Миллат зиёдилари-чи? Индамай қараб тура олармидилар? Аввало Ватан, миллат қайғусида юрган шоирлар, муаллимлар, тараққийпарвар уламолар ҳаловатларини йўқотдилар, бирлашиб миллатни озод этиш, унинг оёғидан мустамлакачилик кишанларини улоқтириб ташлашни ўйлай бошладилар. Шу изланишлар самараси ўлароқ, XIX аср охири XX аср бошларига келиб, Туркистонда маърифатпарварлик ғоялари кенг ёйилди ва жафокаш омма шу ғоя атрофида уюша бошлади.

Озодликни чор Россиясидан қурол кучи билан тортиб олишнинг иложи йўқ эди. Буни англаб етган маърифатпарварлар миллат болаларининг миллий онгини ўстириш, биринчи галда уларга замонавий илм бериш, хорижларда ўқитиш, халқнинг умумий савиясини кўтариш йўлини тутдилар. Шу тариқа ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилиш учун таълим тизимини ислоҳ қилишга киришилди. Агар биз бу давр шоир ва шоиралари асарларига назар ташласак, ёшларни илм олишга, тил ўрганишга даъват ғоялари етакчи ўринда турганини кўрамиз. Зиёдилар маърифатни тарғиб этибгина қолмай, айнаи чоғда ўз маблағлари ва бой-бадалат кишиларнинг ҳомийлиги остида янги типдаги мактаблар оча бошладилар. Ўзлари улар учун дарсликлар ёздилар. Ана шу тоифадаги кишилар жадидлар, яъни янгичилар деб аталдилар.

Жадидларнинг жонбозлиги билан қироатхона ва кутубхоналар очилди, театр труппалари тузилди. Миллий газета ва журналлар чоп этила бошлади. Улар ана шулар воситасида замон руҳига ёт, тараққиёт мақсадларига терс бўлган урф-одат, расм-русумларни танқид этиб, ундан қутулишга, демакки, тараққиётга даъват этдилар.

Жадидлар икки йўналишда кураш олиб бордилар. Уларнинг нияти — халқ оммасини ялпи онгини ошириш эди. Бунга миллат ўзлигини англамай туриб эришиб бўлмасди. Чор ҳукумати маҳаллий маъмурияти ҳам қараб тургани йўқ. Улар жадидлар фаолиятдан ҳадиксираб, бу ҳаракат миллий-озодлик курашига айланиб кетмаслиги учун бутун чораларни кўрардилар. Шунинг орқасида жадидларни қувғин қилиш, улар ташкил этган мактаблар, кутубхоналарни ёпиб қўйиш бошланди.

Фитналар уюштирилди, ҳар турли тухмат, ёлғонлар тўқилди. Улар ана шундай қийин шароитда, қочиб-қувишиб, баъзан чув тушиб ишлашга мажбур бўлдилар. Лекин ниятларидан қайтмадилар. Қолаверса, чор маъмурлари уламо ва руҳонийларнинг ўртасини бўлиб ташлашга, қадимчилар билан жадидчиларнинг тескарилаштириб қўйишга муваффақ бўлдилар. Қадимчи, яъни ақидапарастлар ҳар бир янгиликни, маърифатга хизмат қиладиган тадбирларни исломга, шариятга хилоф деб чиқа бошладилар. Шу тариқа жадид мактабларида ўқиётган ёшларни мусулмончиликдан чекинганлар, деб ҳисобловчилар пайдо бўлди.

Жадидлар бу ноҳақликни ўртадан кўтариш ва уни ислом аҳкомлари воситасида исботлаб бериш учун жуда кўп куч-ғайрат сарфлашларига тўғри келди. Чунки жадидлар билан қадимчилар ўртасидаги ғоявий кураш тасодифий эмас эди. Аслида унинг тарихий илдилари бўлиб, жадидлар араб-мусулмон маданиятига суянган доно руҳонийлар анъаналарини давом эттираётган эдилар. Улар орасида ислом илмини пухта ўзлаштирган, бинобарин, ислом асло тараққиёт ва инсон камолотига тўсиқ бўлмаслигини яхши тушунган кишилар кўп эди. Қадимчилар эса, ислом ва шариятни юзакироқ ўзлаштирган, демак, ундан замон руҳи асосида фойдаланиш қобилиятидан маҳрум бўлиб қолган мутаассиблар эдилар, холос. Бироқ, ёмон қовуннинг уруғи сероб бўлганидек, омма орасида уларнинг ихлосмандлари кўп эди. Шу билан бирга аҳолининг асосий қисми истиқомат қиладиган қишлоқ жойларидаги масжидларда мадраса кўрмаган, маҳад (диний олий мактаб)да ўқиб, диний билимларни ўзлаштирмаган чала муллалар имомлик қилишар, одамлар орасида уларнинг таъсири кучли эди. Бу тоифа одамлар учун рус-тузем мактабларига қатнаш кофирлик бўлиб кўринарди. Ҳатто ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган удумларга риоя қилмаслик, рус, француз ва бошқа чет тилларини ўрганиш ислом аҳкомларидан чекинишга ўхшаб кетар эди.

Чўлпон мана бу шеърини бекорга ёзмаган. У ўша даврдаги халқ аҳволидан ва унга қадимчилар таъсири жуда кучли эканидан далолат беради:

Ўлкамизнинг ҳар ерида ғафлат ривож,
Аҳли ислом ширин-ширин ухламоқда,
Дарди борлар изламайлар даво — илож,
Аҳли имон фақат савоб тупламоқда...

Мактаб нима? Ўқиш нима? Ўйловчи йўқ,
Мактабларнинг борини ҳам ёпмоқдалар;
Билим-ҳунар сўзларини сўзловчи йўқ,
Ёш ва қари «Худойим» деб ётмоқдалар.

Ана шу даврда чин маърифатпарварлик, ватанпарварлик ғоялари туғилиб ёш қалбларни ром эта бошлади. Биринчи навбатда у Мадамминбек сингари мард ва тийрак, аммо шоиртабиат йигитларнинг юрагига чўғ ташлади, аҳволи-руҳиятини кўтариб, уларни она-Ватан, мустақил Туркистон келажаги учун қайғуриш ҳис-туйғуларини жўштира бошлади.

Шу ўринда жадидлик ҳаракатининг бошида турган ва бу ҳаракат ривожига беназир ҳисса қўшган ўша давр алломаларининг ният-орзуларини ифодалаган мардона сўзларини эслаш ўринли. Улар ўша долғали давр ҳақида ёрқин тасаввур бера олади. Ниятларининг қанчалик соф ва поклигидан далолат у. Мана, эшитинг. Улар Ватан тақдири учун шунчалар қайғурганлар. Уни жонларидан-да азиз деб билганлар.

— Эй, улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? — деб хитоб қилади Абдурауф Фитрат. — Дунёни «урхо»лар билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Нечун товушлари чиқмайдур?.. Нечун чекинмишлар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар? (4/13)

Аваз Ўтар:

— Фидо миллат йўлига молу жон этмоқ керак,
ҳар ким —
Булай деса, агар авлод машҳури жаҳон
миллат,

деб куйлади.

Муфтий Махмудхўжа Беҳбудий айтади:

— Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайдур. Ҳар бир миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан оладур.

— Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, аҳлоқ ва обрўи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқитмоқға сайъ қилмоғимиз лозим, ваҳоланки дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқимоқни бешикдан мазоргача бизларга фарз қилгандир (4/37).

Мунавварқори Абдурашидхон ўгли эркислик сабаблари ва ундан қутулиш йўлларини кўрсатишга уриниб дейди:

— Бутун дунёдаги ҳурриятчилар орасида бир сўз бор: ҳуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олиб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагини олиб бўлур. Ҳазрат Одам Атодан шу вақтгача ҳеч бир давлат ва мамлакатда ҳурриятнинг берилгани, қон ва қурбонсиз берилгани тарихларда кўринмайдур. Балки ҳар замон ва ерда ҳуррият берилмаган, олинган ҳам кўп қурбонлар баробаригагина олинган...

— Бу замондан юз йилдан зиёдроқ муқаддам замондан бошлаб оҳиста-оҳиста миллат деворларининг ҳар тарафида раҳна пайдо бўлди, — деб таъкидлайди у. — Бунга сабаб уламо ва умароларимизни(нг) ўз нафслари риоясида ҳаракат қилмоқлари бўлди. Подшоҳ ва хонларимиз бўлса, миллатга қилган хизматлари танҳо хотин олмоқ ва кучук уриштирмоқ ва беғайрат ва беҳаққоният диндор кишиларни бадарға қилмоқ ва туб ўлдирмоқ бўлди. Миллат нима ва шариат нима, билмадилар. Шунинг учун миллат деворларини(нг) раҳналари тобора зиёда бўлди (4/19).

— Тур эй, миллат уйқудан, ҳасратлашайлук,
Илм устига кирмоқға суҳбатлашайлук (4/23), — деб

ёзди Абдулла Авлоний.

— Бизларни илм жаҳолат қоронғилиғидан қутқарур, маданият, инсоният, маърифат дунёсина чиқарур, ямон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтарур, яхши ҳулқ ва одоб соҳиби қилур... (4/56).

— Илмсиз тоифа қуруқ дарахт кабидур, қуруқ дарахтдан ҳосил бўлмас, куйиб кул бўлур (4/53), — деди Васлий Самарқандлий.

Ҳамза Ҳакимзода миллати ғами билан куюниб бу каби шеърлар ёзди:

— Миллатга шафқат, тараққий, шаъну
даврон истариз?
Бу Ниҳон қон йиғлаюр миллат учун
лайлу наҳор,
Ёз ўтуб, қиш келди холо, сизга бўлган
йўқ баҳор,
Сарсари боди жаҳолат қилмоқ истар
тору мор,
Чора шул мактаб очайлик, шояд
улсун сабзавор (4/24).

Ҳа, Мадаминбек айни ақлу ҳушини йиғиштириб олган пайтларда шундай кураш руҳи қанот ёзмақда эди. Миллатни қолоқликдан, мустамлака асоратидан қутқариш учун одамларни мудроқ уйқудан уйғотиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг қайноқ майдонига олиб чиқишга чорланмоқда, ўзлигини танишга имконлар яратилмоқда эди.

Бу ўринда сал олдинга кетиб бўлса-да, шуни айтишни жоиз ҳисобладик: миллат ғами билан яшаган аجدодларимиз орзиқиб кутган дамларга, яъниким миллий тараққиётнинг мунаввар йўлига етиб келган эканмиз, бунда XIX аср охири ва XX аср бошларида маърифатпарварлар ва жаҳидларнинг ҳам ҳиссалари оз эмасдир. Зеро, уларнинг саъйи ҳаракати туфайли Туркистон халқлари жаҳон ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий кураш майдонидан ўрин олдилар. Ва яна айтмоқчимизки, бугунги воқелигимиз ҳам Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний каби улуғ алломаларга муҳтож. Уларнинг зиёси, тўплаган тажрибалари бу халққа ҳали кўл кўл келгай.

Чунки маърифатчиларнинг ниятлари холис эди. Сўзлари юракка етиб борадиган ёниқ эди. Чин дилдан эди. Шу халқ, шу миллатни эртасини деб, бу улуғ ишга бел боғлаган эдилар. Дилдан чиққан нарсагина ақлга етиб боради. Шу маънода миллатни маърифатли этиб, илмли этиб, онги, шуурини очиб, эрка етаклаш, эртанги кунга етаклаш — улуғ иш, савобли иш эди. Туркистон ёшлари қалбига шу тариқа чўғ тушди. Улар чор ҳукумати маъмурларининг тазйиқларига, мутаассибларнинг қаршиликларига қарамай, янги типдаги мактабларга кела бошладилар. Ҳатто бойларнинг ҳиммати билан хорижга бориб ўқийдиганлар, илм истаганлар кўпайди. Жаҳидлар ана шундай савобли ишнинг бошида турдилар, ташкилотчилари бўлдилар.

Миллий ўзликни англаш йўлида ўша даврда ислом асосий маънавий-руҳий таянч бўла олди. Бутун Русиянинг мазлум элатлари, халқлари ва миллатлари ислом шиорлари остида бирлаша бошладилар. Россия чоризми мажбур бўлиб инъом этган зиғирча имкониятдан фойдаланиб, турли ташкилотларга уюша бошладилар.

1905 йил ёзида Нижний Новгородда Россия мусулмон элатларининг 1-қурултойи (съезди) чақирилиб, унда Туркистон вакиллари ҳам таклиф этилдилар. 1906 йил бошларида эса Петербургда мусулмонларнинг 2-қурултойи бўлиб, унда Бутун Русия мусулмонлари иттифо-

қининг Устави қабул қилинди. Мусулмон вакиллари ўша пайтда ташкил топган халқаро ташкилот — «Миллатлар лигаси»га мурожаат қилиб, Россия империалистлари асоратидан озод бўлишда уларга ёрдам беришларини сўрадилар. Улар орасида Туркистон вакиллари ҳам бор эдилар. Шу тариқа улар ўз ҳақ-ҳуқуқларини таний бориб, 1917 йилга келиб, Тошкентда Бутун Туркистон мусулмонларининг қурултойини чақирдилар. У 16—17-апрель кунлари бўлиб ўтди.

Бу даврда 1917 йил февраль инқилоби бўлиб ўтган, эндиликда Русиянинг истиқболдаги давлат тизими қандай бўлиши керак, Туркистоннинг усули идораси-чи, у қандай йўналишда бўлади, деган саволлар пайдо бўлиб, ўртага турли фикрлар ташланмоқда эди. Қурултойда бу масалада икки хил фикр борлиги маълум бўлди. Бирлари демократик республика, иккинчилари федератив республика тузуми тарафдорлари эдилар. Борди-ю, иккинчи усул идора ўрнатилса, унда Туркистонга мухторият бериш эҳтимоли бор эди. Делегатлардан Маҳмудхўжа Беҳбудий вужудга келган имкониятдан фойдаланиб, Туркистонда мухториятга эга бўлиш керак, деган фикрни олға сурди. «Ҳозирги вақтни қўлимиздан берсак, иккинчи вақт автонўмия оламиз, деб кўп талофотлар берурмиз, кўб қонлар тукурмиз, — деди Маҳмудхўжа Беҳбудий. Қурултой Туркистоннинг усули идораси қандай бўлишини аниқлаш мақсадида 9 кишидан иборат ҳайъат сайлади.

1917 йил 12—14 июл кунлари эса Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида вилоят мусулмонлари ташкилотларининг қурултойи бўлиб, унда деярли демократик йўналишда бўлган мусулмон ташкилотларидан 197 киши қатнашди. Қурултой Туркистон, Қозоғистон, Кавказ ва Бошқирдистон учун миллий-худудий мухторият берилиши, Волгабўйи ҳамда Қрим татарлари ва бошқалар учун миллий-маданий мухторият берилишини маъқул кўрди. Ва шу ҳақда тегишли ҳужжатлар қабул қилинди.

Худди шу вақтда Туркистонда «Шўрои Исломия» ва «Турк адиби марказият» партиялари тузилди. Улар Туркистонда федератив демократик республика тузишни назарда тутар эдилар. Бунга диний арбобларнинг бир қисми қўшилмадилар ва «Уламо» номи билан «Шўрои исломия»дан ажраб чиқдилар. «Уламо»чилар Туркистон мусулмонобод бўлиши керак деб, хонлик тузумини ёқлаб чиқдилар ва ҳатто ҳас. ахтодларини қиди-

риб топдиларки, келажакда у салтанатнинг тепасига
утириши керак эди. Тараққийпарвар руҳонийлар ва таъ-
дидлар хонлик тузуми янги давр таълиқларида давоо
бера олмаслигини исботлаб беришга эса, «Уламо»чи-
лар Туркистонда шариатга асосланган жумҳурият тузи-
лишига чор-ночор рози бўлдилар.

Бу вақтда 1917 йил иккинчи ярмига келиб Ленин
бошлиқ рус большевиклари Россияда «Бутун ҳокимият
— Советларга!» шиорини ўртага ташлаб, қонуний ҳу-
куматни қурол кучи билан ағдариб ташлашга кенг тайёр-
гарлик кўрмоқда эдилар. Туркистонда ҳам рус больше-
виклари ҳокимиятни ўз қўлларига олишга интилиб, ку-
рашни кучайтириб юбордилар. Бундай шароитда «Мар-
казий Шўрои исломия» ташаббуси билан 7—11
сентябр кунлари Тошкентда мусулмонларнинг 2-Ўлка
съезди чақирилди ва унда большевизмга қарши барча
мусулмон ташкилотларини бирлашишга даъват этилди.

Мусулмонлар бирлиги масаласи ниҳоятга долзарб
эди. Уларни бирлаштирадиган ғоя — Туркистон мух-
тор жумҳурияти учун кураш бўлмоғи мумкин эди. Тур-
кистоннинг тараққийпарвар кучлари Мухторият учун
курашни пировард мақсад деб билмас, балки пировард
мақсад — миллий мустақилликка эришиш йўлидаги
биринчи қадам ҳисоблардилар. Улар реал воқеликка
теран кўз билан қаралмаса, жуда кўп беҳуда қурбонлар
бўлиши мумкинлигини англаб етган эдилар.

Воқеаларнинг ривожидан маълум бўладики, 1917
йилда Туркистон халқи ҳам сиёсий ташкилотларга ую-
шиб, улар ёрдамида ҳақ-ҳуқуқини таний бошлаган.
«Шўрои исломия», «Уламо», «Иттиходи Тараққия», «То-
лий Мағруф», «Олаш Ўрда» каби ташкилотлар ташаб-
буси билан собиқ хонлик пойтахти Кўқонда больше-
викларнинг зўравонлиги ва халқаро ҳуқуқ маромлари-
ни оёқости қилишларига қарши норозилик акциясида
Туркистон мусулмонларининг фахри олдига IV қурултоғи
чақирилди. Кўқон ушбу қурултоғнинг ийрик маркази
ҳамда молиявий марказларидан эди. Бу ерда Анг-
лия, АҚШ, Германия каби ийрик давлатларнинг саноат
ва савдо арбоблари билан муносакам алоқада бўл-
ган 11 та банк булимлари ишлаб турарди. Фабрика-
завод типидagi 41 та корхона бўлиб, уларда маҳаллий
миллатлар ҳам кўпчиликти ташкил этарди. Шаҳарда
382 масжид, 40 та мадраса бўлиб, ушбу даврда зиелиси
энг кўп шаҳарлардан бири эди. Тошкентдан фарқли
равишда бу шаҳарда халқнинг ҳақ-ҳуқуқини таний

маданиятининг қадр-қиммати халқ орасида баланд эди. Рус большевикларининг ташвиқотларига алданаётган кишилар ҳам нисбатан оз эди. Кун тартибидаги энг долзарб масала ҳокимият масаласи эди. Истиқболда Туркистонда мухтор демократик республика қуриш ғояси етакчи ўринга чиқиб қолган эди.

Россия мусулмонлари съездининг мухторият тўғрисидаги маромномасини маъқул топган 1917 йил 11—12 декабрдаги Туркистон мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи Туркистонни мухтор республика деб эълон қилди.

Қурултойга Украина Марказий Радасидан, Оренбург Казак жангчилари атамани А. Дутовдан, татарбошқирд ва қозоқ вакилларида табрик телеграммалари келганини алоҳида таъкидлаш керак. «Мухториятчилар» маҳаллий миллат меҳнаткашларини парчалаб ташлаш, уларни рус пролетариати ва Коммунистик партияси таъсиридан ажратиб олиш ва ўз ижтимоий заминларини кенгайтириш ниятида эдилар», (5/37) деб ёзади қурултой қатнашчиларини «Сотқинлар» деб таърифлаган шўролар тадқиқотчиси Ш. А. Шомағдиев. «Тадқиқотчи» иккита жиддий хатога йўл қўяди: биринчидан, Туркистон халқларини парчалаб ташлаш большевикларнинг асосий мақсади бўлиб, мухториятчилар бунга қарши эдилар. Иккинчидан, рус пролетариати ва Компартияси ҳокимиятни қароқчиларча босиб олганликлари сабабли ҳам мухториятчилар Туркистонни ўша зўравонлар таъсиридан қутқариш мақсадида демократик Россия таркибида мухтор республика қурмоқчи эдилар.

Қурултойнинг қарорига биноан Мухториятда қонун чиқарадиган парламент ва президент бошлиқ ижроия орган сайлаб қўйиларди. Ватан ҳимояси учун халқ милицияси, зарур бўлса, чегараларни ҳимоя қилишга етарли миллий армия тузилар эди. Маҳаллий миллат тилига давлат тили мақоми берилиши назарда тутилган эди. Барча турк қавмларини бирлаштиришга ва миллий, маданий масалаларни ҳал этишга хизмат қиладиган марказ ташкил этилиб, унга турли ўлкалардан вакиллар сайланиши лозим эди. Фуқароларга виждон эркинлиги берилиб, улар қайси дин ва қайси миллатга мансубликларидан қатъий назар қонун олдида тенг ҳисобланар эдилар. Идоравий, молиявий, шаръий, маданий, адлиявий ва маориф ишларида мухторият мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўлиши керак эди. Мухто-

Туркистон мусулмонларининг IV фавқулудда Курултойида сайланган Туркистон Мухтор республикаси Вақтли ҳукуматининг аъзоларидан бир ғуруҳи (олд қаторда)

рият кенг ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган вилоят, уезд ва туманларга бўлиниши назарда тутилмоқда эди.

Русия Марказий ҳукумати мамлакат мудофааси, пул чиқариш, бож ва хорижий мамлакатлар билан муносабатлар масалаларини ҳал этиши керак эди.

Мухтор республика тўғрисидаги бу хушxabарни Туркистон халқлари зур қувонч ва ифтихор ҳисларига тўлиб-тошган ҳолда кутиб олдилар.

ТошДУ докторанти Ф. Тожибоев катта олим Аҳмаджон Мадаминов сақлаб келган «Ал-изоҳ» журналининг 1917 йил 11 декабр 18-сонида босилган «Тошкент хабарлари» сарлавҳали мақолага диққатни жалб этади: «... «Ал-изоҳ» 1917 йил 6 декабр куни шаҳар жомеъ масжидида митинг бўлиб ўтганини маълум қилади. Митингда 60 минг киши иштирок этган. Туркистон мухториятини табрик этиб, унинг байроғи Жоме масжидининг баланд равоқига тикиб қўйилган.

Ҳатто тараққийпарвар руслар ҳам Қўқонда ташкил топган Туркистон Мухтор жумҳуриятини қизғин қувватладилар. Бироқ Ленин бошлиқ рус большевиклари Россияда зўравонликка асосланган унитар тоталитар давлат тузумини афзал кўрдиларки, бу мазлум халқларни тараққиётнинг нурафшон йўлини танлаш ҳуқуқидан маҳрум этди.

Большевиклар 1917 йил Октябр давлат тўнтаришини амалга оширмаганларида ва Таъсис мажлиси чақирилишига йўл қўйиб, федератив демократик давлат ву-

жудга келганда на фақат рус халқи, балки Россиянинг мазлум халқлари ҳам тараққиётнинг нурафшон йўлини танлаб олишлари мумкин эди. Унга қарши бориб, озодлик ва мухторият учун курашганларни эса макру ҳийла-лар билан қандай балоларга гирифтор этганини Мадаминбеклар мисолида кўришимиз мумкин.

БОЛАЛИК АРМОНЛАРИ

Бизнинг ўзбекларда кимнинг қайси авлодга мансублигини унинг исми-шарифиданоқ билиш мумкин. Исмнинг олд ёки орқасига қўшилиб келадиган қўшимча унинг авлодлари кимлигидан далолат беради-қўяди. Масалан «хон» қўшимчаси илгаридан тўралар ёки хўжаларга, «жон» қўшимчаси оддий фуқарога қўшиб келинган. Худди шунингдек «Абду»кул маъносини аңлатган. «Эшон» уламолар авлодини, «бек» беклар авлодини билдирган.

Мадаминбекнинг падари бузруквори Аҳмадбек узоқ ўтмишдаги беклар авлодидан бўлса-да, аммо у жуда қашшоқлашиб қолган эди. Марғилонликлар у ўрта бўйли, тўлагина ва чиройли одам бўлганини ҳикоя қилишади. Улар Марғилондаги Сўкчилик* маҳалласида, кенггина ҳовлили уйда яшашган ва асосан ёғоч қошиқ, чўмич ясаб, уларни сотиб, оиласини бир нав тебратиб келган.

Октябр тўнтаришига қадар ҳар бир маҳаллада мачит бўлгучи эди. У ибодат масканигина бўлиб қолмай, у ерда ёшлар ўқиб таълим олар, савод чиқарар эдилар. Мадаминбекнинг саводи ҳам ана шу диний мактабда чиқди.

Қариндошлари хотирлашича, Мадаминбек хийлагина шўх бўлгани билан Куръони каримни яхши ёдлаб, чиройли тиловат қилгани учун уни баъзан Қори бола деб ҳам чақиришган. Мумтоз адабиётлар, жангнома китоблар Муҳаммадаминбекнинг жон-дили бўлган. Баъзан шеърлар тўқиб, хиргойи қилиб юрган. Масалан:

«Ойна сойдан оқва келар —
Олий яшил машина.

* Маҳалла аҳли асосан тариқни туйиб сук қилиб сотган. Шунинг учун Сўкчилик деб аталган.

Нелар келиб, нелар кетмас
Эр йигитнинг бошина», — каби.

Ота-онаси ўз даврининг анчайин саводли, маҳаллакўй, қариндош-уруғ даврасида баобрў кишилари эди. Улар ўз фарзандларининг яхши тарбия топиши, имон-этиқодли, инсоф-диёнатли бўлиб етишиши учун ғам-хўрлик қилдилар. Ота узун кечалари ўғлига Рустам достон, Сиёвуш қаҳрамонликлари ҳақида, Амир Темур жангномаларидан ҳикоялар айтганда Мадаминбекка жуда хушёқар, болалик ҳаёлларини узоқ-узоқларга олиб кетарди. Қолаверса, у пайтда шариат қоидалари маҳкам эди. Ножўя хатти-ҳаракатлар дарров кўзга ташланиб қолар ва унга нафрат кучли эди. Ёшлар ана шундай муҳитда, бир болага етти қўшни оталик қилиб тарбия топар эдилар. Ўзбекларда айниқса ўз номига доғ туширмаслик руҳи кучли бўлади. Биронта ўғри, қули эгри одам чиқиб қолса, унинг юзига қора суртилиб, эшакка тескари миндирганча сазойи қилинар, кўпчилик тупланадиган жойларга олиб бориб, қаттиқ изза этиларди. Бутун аҳлоқ, турмуш тарзи уят асосига қурилган эди. «Уят — ўлимдан қаттиқ» мақоли ўша вақтдан қолган. Қинғир йўлга кирган одам тезда эл назаридан қолар эди. Шу боисдан ҳам ҳеч ким, оч-яланғоч қолса-да бировнинг нарчасига кўз олайтирмас эди, ундайлардан ҳазар қиларди. Ана шундай муҳитда вояга етган Мадаминбек тўғри сўз, софдил, дўстларига садоқатли йигит бўлиб етишди.

Мадаминбекнинг елкасига рўзғор ташвиши эрта тушди. Отасининг бозори касод бўлиб, оила моддий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолгач, у ота ёнига кирди. Бир кучли, мўйлаблари энди сабза урган, қип-қизил юзли, кўркам йигитча бозорда чўмич ва қошиқ сотаётганини кўрган Шахрихон амини уни ўзига ишга чақирди. У пайтларда бой ва амалдорлар ўзларига кўркам йигитларни маҳрам этиб олиб юриш расм бўлган эди. Амин ҳам Аҳмадбекдан шу ўғлини маҳрамликка беришни илтимос қилди. Ота уйдагилар билан маслаҳатлашгач, бу таклифга кўнди. Бунинг эвазига Аҳмадбек ҳар йили бир чорак қадоқ буғдой, бир чорак гурунч олиши мумкни эди, бу эса оилага катта далда эди.

Мадаминбек Шахрихонда 5—6 ой бўлгач, аминнинг ниятлари холис эмаслигига фаҳми етиб қолди. Бир-икки зиёфатларда ёш йигитчаларни худди қиз боладек безатиб, бойваччалар уларнинг ҳусни-жамолидан баҳра

олишларини ўз кўзи билан кўрди. Чамаси шахрихонлик амин Мадаминни маҳрамликка сўраганда шуни назарда тутгандек эди. Шунинг учун бир кечада Мадмин у ердан қочиб, Марғилондаги Йўрмадўз маҳалласида истиқомат қилувчи таниш уста Ҳошим кавуздўзникига қайтиб келди. У ерда кавушдўзга ёрдам бериб юриб ҳунар ўрганмоқчи бўлди. Аммо бу ниятига ҳам етолмади. Уйига қайтиб, бозорда одамларнинг турли юмушларини бажариб, рўзғорга қараша бошлади.

ТУҲМАТ АЗОБИ

Йиллар сой сувидек оқиб ўтарди.

Мадаминбек бир чиройли навқирон йигит бўлиб етишди. Баъзи қизлар чиммат тагидан унга суқланиб боқаётганларини сезиб, ғурурланиб кетарди. Кейин ўзи ҳам чинакам гўзалликка ташналик туя бошлади. Шахрихон аминига маҳрамликка боргач, Мадаминбек билан отаси ўртасига қандайдир совуқчилик тушиб қолган эди. У отасидан нарироқ юрар эди, ҳатто ота ҳунарини эгаллашга қизиқмади. У бақувват, эпчил, иродали йигит бўлгани туфайли одамларнинг корига яраб, оғирини енгил қилиб, ўз тирикчилигини ўтказа бошлади. Марғилоннинг Ўрдатагисидан тортиб бу ёғи мисгарлик, бу ёғи Узунҳовузгача ёйилиб кетган шовқин-суронли бозор, унинг тартиб билан чизилган расталари ва тим остида ҳар кимга ҳам ўзига яраша иш топилар эди. Бу ер бозор бўлиб қолмай, айти чоғда сайргоҳ мақомини ҳам ўтар, турли масхарабозликлар, чойхоналардаги аскиябозликлар, яна кўпгина кўнгилочар ўйинлар шу ерда ўтиб, одамлар кўнглига ўзгача завқ бағишлар, ҳаёт оғирликларини бироз бўлса-да унутишга ёрдам берарди. Қўқон, Қува, Фарғона, Андижон, Наманган бозорлари ҳафтанинг турли кунларига тўғри келгани сабабли, бу депарада бозор ҳар кундаги эди. Унда турли томондан келган одамлар турли шаҳарлардан бир олам хабарлар олиб келишарди: «Эшитдингизми, япон билан урушда оқ подшо енгилибди!», «Ўрислар ўзбеклар ўқийдиган мактаб очиб, ҳисобкитобга ўргатишаётганмиш», «Нима дейсанки, жадид деган одамлар чиқиб, янги мактаб очаётган, одамларни диндан қайтараётганмиш», «Бир шаҳарда туриб бошқа шаҳардаги одам билан сим орқали гаплашиш мумкин эмиш», «Отсиз ўзи юрадиган арава чиққанмиш» ва ҳоказо...

Ана шундай янгиликлар муҳотида Мадаминбек одамлар юкини ташиб, зарур чоғларда бошқа шаҳарларга савдо юқларини кузатиб борар, юқоридаги каби турли хабарларни ўз қулоғи билан эшитар, ўзича мулоҳазалар қилар эди. Аста-секин тижорат ишлари билан шуғулланиб қўли пулга ёлчигач, ота-онасига оғирини туширмай, Кумрихон исмли қизга уйланди.

Хушбичим, хушчақчақ, одамшаванда ва қўли очиқ Мадаминбекнинг улфатлари кўп эди. Улар орасида анчайин шўх бойваччалар ҳам бўлгуси эди. Кунларнинг бирида улар билан Скобелев (ҳозирги Фарғона)га чиққанида, нима бўлдию бешболалик Отабой ғиштчининг мулла Сулаймон деган маҳрами билан ошиқ ўйинидаги фирромликка ғаши келиб, гап талашиб қолди ва бир-икки шапати қўйиб юборди. Бунини эшитган Отабой ғиштчи шапати ўзининг бетига тушгандай ҳис этди. Қандайдир бир чўмичфурушнинг боласи уни хурмат қилмагани жуда эриш туюлди...

Ана шу воқеадан бир ҳафта ўтгач, Мадаминбеклар хонадонига миршаблар бостириб келишди. Тинтув ўтказишганда, уларнинг ҳовлиларидаги маккапоя ичидан рўйхатга олинмаган ов милтиғи чиқди. Шу баҳона Мадаминбекни ҳибсга олишди.

Аслида Отабой ғиштчининг одамлари Умархез дўконидаги нарсаларни ўғирлаб кетишгани етмагандай, тинтувдан бир кун бурун Мадаминбеклар ҳовлисидаги маккапоя ичига милтиқни яшириб кетишган эди. Мадаминбек ҳисобга олинмаган милтиқ сақлагани ва Умархез дўконидан нарса ўғирлагани учун алоҳида хавfli жиноятчи ҳисобланиб, чор ҳукумати судига топширилди. 1914 йилда чор Россияси суди 14 йил каторгада ётишга ҳукм чиқарди ва чор-ночор у Нерчинскга бу жазо муддатини ўтагани кетди. Отабой ғиштчи эса, шундан кейин кўп вақт «мана, мени менсимаганнинг ҳолини кўриб қўйинглар!» дегандай гердайиб юрди.

Мадаминбек Сибирда ит азобини кўрди. У дастлаб баҳайбат безорилар орасига тушиб қолган, уни «турок», «могOMETан» деб масхаралашгани етмай, «сен паст халқдансан» деб турткилашар, ҳатто дўппослашар эди. Бундай ҳақоратларга анча чидади, инсофга келишларига умид тутди. Дунёда ўзбекчалик сабр-тоқатли, чидамли халқ бормикан? Бироқ бу турткилашлар бориб-бориб унинг нафсониятига тега бошлади.

Мадаминбек арзимаган овқатнинг бир қисмини тор-